

ПСИХОДІАГНОСТИКА ПРОФЕСІЙНО-ЗНАЧУЩИХ ХАРАКТЕРОЛОГІЧНИХ ЯКОСТЕЙ, ЩО ОБУМОВЛЮЮТЬ ПСИХОЛОГІЧНУ ГОТОВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ДО ТВОРЧОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття посвящена описанию методов диагностики характерологических качеств педагога гуманитарного профиля, которые способствуют эффективности творческой педагогической деятельности. Рассмотрено ряд невротических черт личности, которые препятствуют педагогическому творчеству.

Ключевые слова: творческая педагогическая деятельность, ведущие характерологические тенденции личности, невротические черты характера, методы психодиагностики.

Article is devoted the description of methods of diagnostics characterologic features of the teacher of a humanitarian profile which promote efficiency of creative pedagogical activity. There were studied a neurotic personality features which hinders for pedagogical creativity.

Keywords: creative pedagogical activity characterologic tendencies, neurotic personal features, methods of psychological diagnostic.

Ефективне виховання сучасної молоді вимагає від педагога високого рівня характерологічної культури (сформованості комплексу позитивних рис характеру, які сприяють підвищенню якості педагогічної взаємодії з учнями). Педагогічний ефект морального виховання досягається переважно шляхом здійснення підсвідомого психологічного впливу позитивних характерологічних рис педагога на особистість учня, завдяки чому відбувається розвиток позитивних характерологічних якостей останнього. Як слушно зазначає К.Д.Ушинський, тільки особистістю можна виховати особистість, тільки власним характером можна здійснити вплив на характер вихованця [1].

Все це зумовлює **актуальність** практичного вивчення характерологічних особливостей майбутніх педагогів з метою оптимізації та креативізації процесу професійної діяльності вчителя. **Метою** даної статті є опис комплексу методів психодіагностики характерологічних якостей, що впливають на психологічну готовність педагога до творчої професійної діяльності.

За результатами попереднього теоретичного дослідження проблеми психологічної готовності особистості до педагогічної творчості до нами встановлено, що *характер педагога є потенційною передумовою його особистісного розвитку*, який може бути як конструктивним, так і

деструктивним. Конструктивний особистісний розвиток вчителя спрямований на гармонійне формування власної особистості й проявляється у самовихованні позитивних характерологічних рис на основі засвоєння вищих духовно-моральних цінностей.

Деструктивний (як правило, невротичний) особистісний розвиток спрямований у бік набуття особистісних дисгармоній і супроводжується формуванням *невротичного характеру*, який виступає як сукупність *стійких невротичних тенденцій* і є альтернативою характерологічної культури особистості.

У теоретичній частині дослідження нами було теоретично визначено комплекс професійно-значущих характерологічних якостей, що обумовлюють психологічну готовність майбутніх педагогів до творчої педагогічної діяльності. Цей комплекс має три *строго ієрархічні* компоненти – ціннісно-мотиваційний, морально-комунікативний та емоційно-вольовий. Складовими *ціннісно-мотиваційного* компонента є: любов до дітей, ціннісне ставлення до професії, педагогічна потреба. Показниками *морально-комунікативного* блоку якостей є такі риси характеру: відповідальність, уважність й повага до людей, симпатія, довіра, емпатія, чесність, безкорисливість, совісність, альтруїзм, поступливість. *Емоційно-вольовими* характерологічними якостями виступають: розвинутий самоконтроль, емоційна стійкість, внутрішній локус контролю, організованість, послідовність у діях, сміливість, цілеспрямованість.

Діагностика позитивних характерологічних якостей педагога. Відповідно до визначених показників було розроблено психодіагностичний інструментарій, до складу якого увійшли наступні методики (анкетні, семантичні, психодіагностичні).

- Авторська анкета “Мотивація до педагогічної діяльності” дозволяє вивчати мотиваційні якості характеру: ціннісне ставлення до професії, любов до дітей, прагнення до самовдосконалення в культурному та педагогічному відношеннях.

- Авторська методика «Моральні якості», спрямована на дослідження морально-комунікативних якостей характеру: відповідальності, уважності й поваги до людей, симпатії, довіри, емпатії, чесності, безкорисливості, совісності,

альтруїзму.

- Модифікований 16 PF Кеттелла дозволяючий діагностувати емоційно-вольові якості: самоконтроль, емоційну стійкість, рівень психічної напруги.

Опис цих методик наведено далі, а зараз приділимо увагу характерологічним факторам, які спотворюють міжособистісні стосунки вчителя з учнями і перешкоджають педагогічній творчості. Мова йде про невротичні якості характеру, що негативно впливають особистісний розвиток педагога і, відповідно, на процес його професійної діяльності.

Зупинимось докладніше на природі та особливостях невротичного характеру вчителя, оскільки саме це є головним чинником зниження ефективності педагогічного процесу унаслідок підсвідомого наслідування учнем невротичних стереотипів поведінки педагога.

Поняття *неврозу* пов'язане з переходом людини від раціонального способу реагування й адекватного керування внутрішніми спонуканнями до ірраціональних феноменів, які не підлягають довільному контролю з боку невротичної особистості. При *невротичних симптомах* має місце переживання тих або інших проявів поведінки як дивних, безглузких. Усі симптоми роблять враження незрозумілого вторгнення в особистість, що порушує її цілісність. Невротичні симптоми заважають діяльності людини. Це можуть бути: емоційні розлади і порушення настрою (присупи тривоги і депресії); мимовільні рухи (тики), зміни соматичних функцій (оніміння/паралічу, тепла/холоду, ін.); нав'язливі думки або спонукання до дії ("пристрасть" до наведення порядку, "ритуали").

При *невротичних характерах* ситуація виглядає іншим способом: особистість виявляється не цільною і однорідною, а надламаною, деформованою (перекрученою) і часто настільки "затягнутою" хворобою, що важко сказати, де закінчується сама особистість і починаються власне невротичні симптоми [3].

Невротичні явища мають різні причини виникнення, відповідно до чого виділяють два основних типи неврозів:

- *травматичні неврози*, які виникли в результаті травмуючих подій (психічний

апарат у травматичній ситуації виявляється нездатний справитися з виникаючою напругою, утворюючи ті або інші невротичні симптоми);

- *психоневрози*, що виникають у результаті таких ускладнень (конфліктів) у роботі психічного апарата, коли реалізація тих або інших потягів, спонукань, бажань виявляється неможливою, утрудненою, у зв'язку з чим накопичується напруга, рятування від якої відбувається не природним (здоровим) шляхом, а за допомогою компромісних утворень - невротичних симптомів.

Історія конфлікту, що приводить до неврозу, і значення невротичних симптомів залишаються неусвідомленими (що й обумовлює сприйняття їх як безглузвих і чужорідних, а також унеможливорює їхню вольову регуляцію) [4].

Аналіз психолого-педагогічних джерел показав, що між типом характеру і стилем педагогічної діяльності існує прямий зв'язок. Нагадаємо, що *характер є потенційною передумовою особистісного розвитку та стилю педагогічної діяльності*. Невротичний характер спотворює педагогічний вплив, значно знижуючи ефективність та ступінь креативності педагогічної діяльності, оскільки невротичність педагога сприяє порушенню стосунків з учнями.

Такі якості вчителя як безвідповідальність, неповага до людей, егоїзм, зовнішній локус контролю, ворожість, недовіра, впертість тощо є невротичними рисами характеру, які спотворюють особистість педагога, стиль його професійної діяльності й сприяють виникненню психологічних та професійних проблем.

Якщо педагог має вади емоційно-вольових рис характеру (відсутність самоконтролю, емоційну нестійкість, виражену психічну напругу (тривожність, фрустрацію), неорганізованість, імпульсивність, некеровану агресивність, непослідовність у діях), то маємо справу з людиною, схильною до імпульсивного невротичного характеру, який також знижує ефективність педагогічної діяльності.

Отже, чинником зниження ефективності навчального процесу унаслідок порушення стосунків між учнем та вчителем є наявність невротичних рис педагога, які загострюють міжособистісні конфлікти і підсвідомо викликають невротичний розвиток особистості учня.

Важливим показником глибоких стійких особистісних проблем, пов'язаних з

наявністю невротичного характеру є егоцентризм, який виникає майже завжди, коли людина відчуває неадекватність власного “Я” порівняно з іншими. Звідси витікає замкненість на власному “Я”, власних проблемах.

На протигагу невротичним якостям, актуалізація вчителем вищих цінностей і набуття відповідних конструктивних характерологічних рис сприяє формуванню психологічної готовності викладачів до творчої педагогічної діяльності.

В процесі дослідження нами визначено систему невротичних якостей характеру, які спотворюють особистісний розвиток педагога, сприяють формуванню невротичного характеру і негативно впливають на якість творчої педагогічної діяльності. До них належать 10 характерологічних якостей: загальна невротичність, агресивність, роздратованість, депресивність, егоцентричність, ригідність, тривожність, демонстративність, неврівноваженість та екзальтованість.

Діагностика невротичних характерологічних якостей педагога.

Нами розроблено психодіагностичний пакет методів дослідження невротичних характерологічних особливостей викладачів, який складається з трьох блоків і містить три психодіагностичні методики.

- Методика незакінчених речень дозволяє виявляти рівень прояву егоцентризму;
- Модифікована методика визначення акцентуацій характеру К.Леонгарда та Шмішека спрямована на дослідження таких невротичних рис як ригідність, тривожність, демонстративність, неврівноваженість, екзальтованість.
- Модифікований відповідно до завдань Франкфуртський багатofакторний особистісний опитувальник (FPI) дозволяє вивчати такі характерологічні риси як невротичність, агресивність, роздратованість, депресивність.

Опис методик дослідження. Визначений нами пакет діагностичних засобів складається з двох блоків (діагностика позитивних та невротичних характерологічних рис педагога) і містить 6 методик.

1. Авторська анкета “Мотивація до педагогічної діяльності” спрямована на вивчення ціннісно-мотиваційних характеристик майбутнього педагога щодо ставлення до своєї професії, до дітей, до особистих прагнень. Анкета містить питання відкритого та закритого типу. Текст анкети наведено далі.

Авторська анкета “Мотивація до педагогічної діяльності”

1. Прізвище, ім'я, по батькові, вік _____
2. Чи легко Вам налагоджувати стосунки з людьми? _____
3. Які проблеми у спілкуванні з учнями у Вас виникають?
 - а) не слухаються мене
 - б) немає взаєморозуміння
 - в) розчаровуюся в людині
 - г) часто сваримося
 - д) інше _____
4. Як Ви думаєте, що (або хто) є причиною Ваших проблем у спілкуванні?
 - а) не знаю хто або що
 - б) інші люди
 - в) обставини
 - г) я сам (моя поведінка).
5. Якими основними рисами Ви визначили би свій характер? _____
6. Які риси характеру Ви бажаєте набути (виховати в собі)? _____
7. Що Ви більше всього не любите в людях? _____
8. Чи подобається Вам професія педагога? _____
9. Що Ви в неї найбільш цінуєте? _____
10. Чи відчуваєте Ви любов до дітей? _____
11. Чи приємно Вам піклуватися про людей? _____
12. Чи є у Вас потяг навчати і виховувати дітей, брати участь в педагогічному процесі? _____
13. Як часто у Вас виникає бажання поділитись знаннями з іншими? _____
14. Чи бажаєте Ви самовдосконалюватися в культурному та педагогічному відношеннях? Якщо так, то яким способом? _____
15. Які, на Вашу думку, риси характеру потрібні для реалізації творчої педагогічної роботи? _____
16. У чому Ви бачите сенс Вашого професійного життя? _____
17. Якого життєвого кредо Ви побажаєте іншим педагогам (чого варто побоюватися, що цінувати) _____

Дана анкета акцентує увагу на сенсожиттєвих та професійно-педагогічних питаннях, розвиває рефлексію педагога щодо власного ставлення до професії та її окремих аспектів. Процедура заповнення анкети дає можливість особистості визначити для себе й попередньо сформулювати значення основних професійних цінностей і визначити їх місце у власному житті. До складу анкети включено ряд питань, що стосуються ставлень до людей, причин власних невдач у спілкуванні, що дає можливість дослідити локус контролю особистості. У цілому анкета дає дослідникові досить інформативний психологічний матеріал щодо загальної спрямованості особистості, основних її професійно-ціннісних переваг і ступеня сформованості педагогічної мотивації.

2. Авторська методика «Моральні якості», побудована за методом семантичного диференціалу, дозволяє оцінити стан сформованості моральних установок, які згодом стають особистісними рисами характеру. Нами було виділено 9 моральних критеріїв: *симпатії, довіри* людям, *уваги* до них, *поваги* до навколишніх, *поступливості, чесності, безкорисливості, совісності та альтруїзму*.

В якості інструкції учасникам пропонується із двох альтернативних висловлювань, що знаходяться на бланку для відповідей, вибрати те, з яким вони в більшій мірі згодні, і оцінити за 3-х бальною шкалою ступінь своєї згоди з даним висловлюванням, обвівши в кружок відповідну цифру з боку цього висловлювання. Ключ до обробки даної методики знаходиться прямо на бланку відповідей. При інструктуванні учасників дослідження щодо процедури декодування й підрахунку балів за кожним критерієм методика дозволяє людині самостійно конфіденційно обробити свою анкету. Інтерпретація результатів здійснюється за допомогою оцінки числових значень, що відповідають кожному критерію: негативне значення свідчить про несформованість даної моральної якості. За наявності позитивних значень за всіма показниками можна судити про високий рівень сформованості моральних якостей.

3. З метою діагностики рівня психічної напруги й ступеня емоційно-вольової саморегуляції пропонується використання модифікованого опитувальника *16PF Кеттелла*. Ми обрали для залучення в даному дослідженні лише деяку частину факторів 16PF, що описують емоційно-вольову сферу особистості. Ми не будемо тут докладно зупинятися на описі шкал 16PF (ця інформація широко представлена в методичній літературі по використанню методики Кеттелла [2, С. 172-182]), а лише згрупуємо фактори для більш зручної інтерпретації явища емоційно-вольової регуляції як характерологічної якості особистості.

Рівень *психічної напруги* особистості описується факторами *тривожності* (O), *фрустрованості* (Q4). Чим вище значення по цих показниках, тим вище рівень психічної напруги особистості. Ступінь розвиненості *самоконтролю* визначається за допомогою факторів: *емоційний контроль* (C), *самоконтроль поведінки* (Q3) і *відповідальність* (G). Рівень розвитку самоконтролю пропорційний ступеню значень за даними показниками. Таким чином, аналіз числових показників факторів 16PF Кеттелла дає можливість оцінити основні прояви емоційно-вольової сфери особистості: рівень психічної напруги та самоконтролю.

4. Діагностика ступеню прояву егоцентризму особистості здійснюється за

проективною методикою “Незакінчені речення”, яка містить 10 незакінчених речень, що припускають виявлення егоцентризму:

1. *Декілька років тому...*
2. *В дійсності...*
3. *Порівняно...*
4. *Чим далі...*
5. *Легше за все...*

6. *В ситуації...*
7. *Це неправда, що...*
8. *Настане час, коли...*
9. *Основна проблема...*
10. *Найбільша...*

Методика проводиться в умовах як індивідуального, так і групового дослідження, учасникам дається інструкція самостійно закінчити речення. При цьому початки речень зачитуються експериментатором в помірному темпі (без тривалих пауз) для того, щоб випробувані працювали в умовах ліміту часу, що дозволяє підвищити рівень вірогідності безпосередніх соціальних установок і ставлень особистості, оскільки в учасників не залишається часу придумувати соціально бажані варіанти закінчення речень. Обробка результатів даного методу здійснюється шляхом підрахунку в усіх десятих реченнях похідних від “Я” (я, мені, моє, мої тощо). Норма для гармонійної особистості – від 1 до 3. Якщо кількість згадувань про себе більш ніж 6, то мова йде про виражений егоцентризм.

5. Модифікована відповідно до завдань методика визначення акцентуацій характеру К.Леонгарда та Шмішека [2, С.163-166] пропонується для дослідження таких рис характеру як ригідність, тривожність, демонстративність, неврівноваженість, дистимічність, екзальтованість. При вираженості даних характерологічних рис до рівня акцентуацій можна говорити про наявність невротичних тенденцій, які перешкоджають продуктивності творчої педагогічної діяльності. Інші типи акцентуацій нами не розглядаються, оскільки вони мало стосуються специфіки педагогічної роботи.

6. Модифікований Франкфуртський багатофакторний особистісний опитувальник (FPI) також дозволяє визначати основні невротичні тенденції особистості майбутнього педагога. До них належать невротичність, агресивність, роздратованість, депресивність. Ця методика також дозволяє визначати рівень психічної врівноваженості як важливий показник емоційно-вольової сфери

особистості. Інші фактори даного опитувальника нами також не розглядаються.

Цей пакет методів дозволяє вивчати характерологічні риси та невротичні тенденції особистісного розвитку педагога. Проте вони не несуть жодної інформації стосовно якості педагогічно-професійної діяльності досліджуваних.

У теоретичному дослідженні нами було визначено чотири критерії психологічної готовності педагога гуманітарного профілю до творчої педагогічної діяльності:

- 1) повага до учня, моральне піднесення його особистості, пробудження духовності;
- 2) гармонійність характеру вчителя;
- 3) здатність до моральної оцінки літературних творів, перетворення свого предмета в засіб формування особистості учнів;
- 4) співтворчість з учнями, до створення нових форм педагогічної діяльності.

Ці критерії можуть бути використані при застосуванні метода експертної оцінки при вивченні якості педагогічної діяльності педагогів. Відповідно до цих критеріїв нами було розроблено систему оцінки, яка містить 5 рівнів:

- найвищий рівень (5 балів) – учитель має гармонійний характер, реалізує прагнення до саморозвитку і співтворчості з учнями, сприяє розвитку їх особистості;
- високий рівень (4 бали) – учитель досконало володіє методичними розробками, прагне до створення нових форм педагогічної діяльності, здатний надавати позитивні приклади характерологічних проявів;
- середній рівень (3 бали) – вчитель володіє педагогічними вміннями у загальному вигляді, з повагою ставиться до учнів, але має деякі характерологічні вади;
- рівень нижче середнього (2 бали) – вчитель допускає педагогічні помилки, має значні вади характеру (нестриманість, зверхність, егоїзм тощо), використовує педагогічний процес як засіб самоствердження.
- низький рівень (1 бал) – вчитель внутрішньо закритий для професійного розвитку, не прагне оволодіти педагогічними вміннями, принижує особистість учня.

Трьом експертам (найбільш авторитетним членам групи досліджуваних)

пропонується оцінити по 5-бальній шкалі інших членів згідно означеним критеріям. Після цього підраховується середнє арифметичне значення експертної оцінки по кожному учаснику. При подальшій статистичній обробці методом кореляційного аналізу ми маємо можливість дослідити найбільш важливі характерологічні якості, які корелюють з показниками продуктивності творчої педагогічної діяльності.

Загальні висновки:

1. Теоретичний аналіз вітчизняної наукової психолого-педагогічної літератури дозволив нам визначити характерологічні особливості педагога, які можуть позитивно впливати на продуктивність його професійної діяльності. До них належать якості, скомпоновані у три блоки: *ціннісно-мотиваційний*, *морально-комунікативний* та *емоційно-вольовий*. Розвиток даних компонентів із збереженням їх підпорядкованості один одному забезпечує гармонійний розвиток особистості майбутнього педагога і сприяє оптимізації навчально-виховного процесу.

а) компонентами *ціннісно-мотиваційного* блока є: ціннісне ставлення до професії, любов до дітей, педагогічна потреба.

б) показниками *морально-комунікативного* блоку якостей є такі риси характеру як: відповідальність, уважність й повага до людей, симпатія, довіра, емпатія, чесність, безкорисливість, совісність, альтруїзм, поступливість.

в) *емоційно-вольовими* показниками виступають: внутрішній локус контролю, розвинутий самоконтроль поведінки, емоційна стійкість, організованість.

Повноцінний розвиток характеру педагога має відбуватися шляхом формування означених якостей як стійких характерологічних тенденцій шляхом поступового засвоєння людиною відповідних цінностей.

Систему невротичних рис характеру, які спотворюють особистісний розвиток педагога і негативно впливають на якість творчої педагогічної діяльності складають 10 характерологічних якостей: загальна невротичність, агресивність, роздратованість, депресивність, егоцентричність, ригідність, тривожність, демонстративність, нерівноваженість, дистимічність та екзальтованість.

Психодіагностичний пакет методів дослідження характерологічних особливостей викладачів складається з двох блоків і містить 6 методик (психодіагностичних, семантичних, анкетних та експертної оцінки). До них належать: авторська анкета “Мотивація до педагогічної діяльності”, авторська методика «Моральні якості», модифікований відповідно до завдань 16 RF Кеттелла, методика “Незакінчені речення”; модифікована методика визначення акцентуацій характеру К.Леонгарда та Шмішека, модифікований Франкфуртський багатофакторний особистісний опитувальник (FPI)). Якість педагогічної діяльності досліджуваних вивчається методом експертної оцінки.

Подальше дослідження характерологічних рис педагога, які сприяють творчій професійній роботі, полягає у апробації пакета психодіагностичних методик та адаптації його для різного контингенту досліджуваних (педагогів, студентів педагогічного профілю, педагогічних представників різних профілів навчання).

Список використаних джерел

1. Педагогічна творчість і майстерність: хрестоматія / Навч. посібник. – К., 2000. – 167 с.
2. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании: Учебное пособие. – М.: ВЛАДОС, 1996. – 529 с.
3. <http://www.go-psy.ru/neur.htm>
4. <http://www.go-psy.ru/neur.htm>